

**ABBASİLER DÖNEMİNDE KAFKASYA'DA ARAP İDARİ SİSTEMİN KURULMASI VE
BUNUN ÖNEMİ*****THE ESTABLISHMENT OF THE ARAB ADMINISTRATIVE SYSTEM IN THE
CAUCASUS DURING THE ABBAS****Yrd.Doç.Dr.Yaşar BEDİRHAN**Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Orta Çağ tarihi Anabilim
Dalı, caturalp@hotmail.com, Ağrı/Türkiye**Yusuf TEKİN**Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Orta Çağ tarihi Anabilim
Dalı, caturalp@hotmail.com, Ağrı/Türkiye**ÖZ**

Tarihsel bir gerçeğin yansıması şudur ki; Kafkas halkları ilk çağlardan beri güçlü siyasi otoritelere bağlı yükümlü olmaktan bir türlü kurtulamadı. Özellikle Bizans ve Sasaniler devrinde bu ubudiyet hali, tüm tehevür sarmalında devam etti. Ancak, Müslüman Arapların bölgeye intikal etmesiyle beraber bu esaret asla eskisi gibi olmayacaktı; çünkü Müslümanlar, Kafkas halklarına çok geniş anlamda imtiyaz sağlayacaktı. Araplar, Bizans ve Sasanilerin daha önce onlara uygulamış olduğu ağır baskı politikalarına ve zulme son verecek, Müslüman olanlardan vergi talep etmeyecek, gayrimüslim halkın vergisini meşakkatsiz bir şekilde ödemesi için çaba sarf edecekti. İlâveten, Müslüman Araplar, onların canlarını ve mallarını koruma altına alıp, ibadetlerini özgürce yerine getirmeleri için her türlü imkânı sunmuşlardır. Bütün bu etmenler bölge halkının Müslümanlara karşı sert tavrı yumuşamaya imkân sağladı.

Abbasiler bütün Güney Kafkasya'yı sadece bir iki valinin inisiyatifine bırakarak yönetmeye çalışması ve bazı valilerin yanlış politikaları ve basiretsizliği bölgede çok vahim hadiselerle sebebiyet verdi. Öyle ki Abbasilerin Azerbaycan valisi Said b. Salim'in Bab el-Ebva halkına müsamaha göstermeyerek, haraç ödemeye zorlaması, Derbend halkının Hazarlarla ittifak kurmasına yol açtı. Dolayısıyla Bütün Güney Kafkasya binlerce insanın ölümüyle sonuçlanacak olan yeni bir felaketin eşiğine gelmişti. Abbasilerin idari sistemi ve mahiyeti itibariyle Emevilerin devrinde olduğu gibi kalmıştı. Öyle ki; vergilerin toplanması, ordunun idari sistemi ve divan kayıtları tıpkı Emevilerde olduğu gibi devam etti. Ancak feodal yapıların gücü zayıflatılarak bölgede istikrarın sağlanmasına özen gösterilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kafkasya, Araplar, Abbasiler, Müslümanlar, Azerbaycan**ABSTRACT**

It is a reflection of a historical reality; The Caucasian peoples have not been able to get away from being obliged to strong political authorities since the early ages. Especially during the Byzantine and Sassanian periods, this state of affairs continued throughout the entire healing cycle. However, with the passing of the Muslim Arabs into the region, this bondage would never be as old; because Muslims would provide a very broad sense of privilege to the Caucasian peoples. Arabs; The Byzantine and Sasanis would end the severe repression policies and tyranny that they had previously imposed on them and would try to pay the tax of the non-Muslim people in a relentless manner, which would stop demanding taxes from Muslims. In addition, the Muslim Arabs have provided all sorts of possibilities to protect their lives and property and fulfill their worship freely. All these factors enabled the people of the region to soften their stance against the Muslims.

The Abbasids tried to rule the whole South Caucasus by leaving only the initiative of one or two governors, and the wrong politics and incoherence of some governors caused very grave incidents in the region. So that the Abbasids' governor of Azerbaijan Said b. The fact that Salim did not tolerate the people of Bab al-Ebva and forced them to pay tribute led the people of Derbend to form alliances with the Khazars. However, attention has been paid to stabilizing the region by weakening the feudal structures.

Key words: Caucasus, Arabs, Abbasids, Muslims, Azerbaijan

* Bu makale Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Hazırlanan "Abbasiler Zamanında Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri Ve Kafkasya'da Arap İdari Sisteminin Kurulması" isimli Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir.

1. GİRİŞ

Kafkas veya Kafkasya adı ilk defa Yunan tragedya şairi Eschylus'un M. Ö. 490'da yazdığı *"Zincire Vurulmuş Prometheus (Zevk ve Eğlence)"* isimli eserinde anılan Kavkasos Dağ'ı deyiminde karşımıza çıkar.¹ Ayrıca Kafkas deyimi, günümüzde Karadeniz ile Kuban ırmağı arasında kalan sıradağların batı kesiminde yaşayan Adigelerin milli adı olarak kullanılmıştır. Bu deyim eski Yunanca yerli efsanelerden destanî Gürcü tarihi, M.S. 430 yılında Gürcü alfabesine çevrilerek yazılmış olan **Kartlis -- Çkhovrevba'da** geçmektedir. Dağıstan halkının yerlilerinden olan Lezgilerin batı komşuları da bu adla anılmaktadırlar.² Ayrıca M.Ö 479 yılından itibaren Kafkasya için *"Kaslar'ın Dağ'ı"* terimi kullanılmışlardır.³

Kafkasya tarihin ilk devirlerinden günümüze dek birçok farklı medeniyete, dini inançlara ve değişik kültürlere ev sahipliği yapmıştır. Birçok insan kavmi, bu toprakları kendine mesken tutarken; birçoğu da ticari ve göç güzergâhı gibi diğer çeşitli nedenler için kullanmıştır. Bahsi geçen bu coğrafya, bereketli topraklara sahip olmasının yanı sıra, Aras ve Kür nehirlerinin vermiş olduğu avantaj onu daha da cazibeli bir yer olmasına katkı sağladı. Kafkasya, Asya ile Avrupa kıtası arasında yer alan önemli bir kavşak olduğu için bu yönüyle tarih boyunca birçok uygarlığın iştahını kabartmıştır. Bilhassa, hem Kuzey İpek Yolu hem de Kuzey Kafkasya ötesinde yaşayan halklarla bağlantıyı sağlayan Kürk Yolu gibi önemli tarihi ticaret yolları üzerinde yer alır.⁴

Araplar, Kafkasya'yı fethetmeden evvel bu geniş coğrafi saha Bizanslılar, Hazarlar ve Sasaniler tarafından yönetiliyordu. Zati, Araplar bölgeye ayak basmadan az bir süre önce, Bizanslılarla Sasaniler arasında büyük bir savaş patlak verecekti. Herakleios'un başkanlık yaptığı Bizans hükümeti, Hazar Hakan'ıyla ittifak kurması sonucu, İran güçleri büyük bir hezimetle uğrulanacak; böylelikle Ermeniyeye, Cürzân ve Arran'da, Bizans ve Hazar işgali baş gösterecekti. Aslında Türk, Rum ve İran otoritesi arasında vuku bulan bu mübareze, hiç şüphesiz Arapların daha hızlı ilerlemesine katkı sağlayacaktı. Üstelik Onlar ağır, hantal ve aksak bir askeri andıran ordularının karşısında, Arapların yılan görünümüne kartal kadar hızlı silahlı kuvvetleriyle, savaşmak zorunda kalacaklardı.

Müslüman Araplar, fetih hareketini Peygamber'den sonra Arap yarımadasının dışında taşıyarak birçok araziye, ülkelerinin sınırlarına dâhil ettiler. Araplar Güney Kafkasya tam anlamıyla feth etmeden önce Irak ve İran'da bulunan Sasani güçlerini yok etmesi gerekirdi. Zira İran'ın kuzeybatısı ve Irak toprakları, Güney Kafkasya'yla Arap yarımadası arasında tampon bir bölge oluşturmuştur. Lakin İslâm orduları, Kadisiye ve Nihavend zaferleriyle, Güney Kafkasya'ya doğru ilerlemelerine engel teşkil edecek olan bariyeri bertaraf etmiş oldu.

İslâm ordularının Ermeniyeye bölgesiyle ilk temasları, Halîfe Hz. Ömer döneminde H. 18 (639) yılında İyâd b. Ganem'in komutasının liderliğinde denk gerçekleşti. Hatta Habib b. Mesleme Kâlikâlâ'dan (Erzurum) Ahlât'a doğru ilerleme kaydederken, buranın Hristiyan din görevlisi ondan önce İyâd b. Ganem'den almış olduğu emanı gösterince Habib b. Mesleme, onlara herhangi bir zarar vermemiş bu emanı olduğu gibi kabul etmişti.

Azerbaycan topraklarına Hz. Ömer döneminde 639-640 yılında giriş yaptığı bilinir. Bilhassa Arap ordu komutanı Huzeyfe İbn el-Yeman'ın bu tarihlerde Azerbaycan merzûbanı ile olan ilişkileri, kaynaklara yansımıştır. Diğer bir taraftan, bazı kaynaklar Azerbaycan'a ilk gelen Arap ordu komutanları, Utbe b. Ferkad, Bükeyr b. Abdullah, el -Muğire b. Şu'be'nin olduğunu söylerler. Bu komutanlar döneminde yapılan seferler daha çok keşif amaçlı yapılmıştır. Azerbaycan'ın asıl fethi Nihavend zaferinden sonra Hicrî 22. (642) yılında gerçekleşmiştir. Huzeyfe b. el-Yemân 22/642- 643 yılında günlerce devam eden muharebeden müteakiben ülke halkının cizye ödemeleri karara bağlanılarak, taraflar arasında bir muahede imzalanmıştır. Azerbaycan'ın fethi devam ederken İslâm orduları ilerlemeye devam edecek, Derbend (Bâbu'l-Ebvâb) ve Gürcistan'ın İslâm topraklarına dahil edilecekti. Bu fetihlerden sonra Müslüman Araplar hükümet konuklarını Ermeni bölgesinde Dvin/Dovin şehrinde, Azerbaycan'da ise Erdebil şehrinde kuracaklardı. Hilâfetin merkezinden buraya tayin edilecek olan valiler Dvin ve Erdebil'de karargâhlarını kurarak Ermeniyeye ve Azerbaycan'ı buralardan yöneteceklerdi.

¹ M. Sadık Bilge, Osmanlı Devleti ve Kafkasya, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005, s.13; Yaşar Bedirhan, Selçuklular ve Kafkasya, Birinci Baskı, Çizgi Yayınevi, Konya 2000, s.39.

² Yaşar Bedirhan, Selçuklular ve Kafkasya, Birinci baskı, Çizgi Yayınevi, Konya 2000, s.39.

³ Ramazan Özey, Tabiatı, İnsanı ve İktisadî ile Türk Dünyası, Öz Eğitim Yayınları, İstanbul 1996, s. 42.

⁴ Yaşar Bedirhan, Selçuklular ve Kafkasya, s.47-56.

Tarihsel bir gerçekliğin yansıması şudur ki; Kafkas halkları ilk çağlardan beri güçlü siyasi otoritelere bağlı yükümlü olmaktan bir türlü kurtulamadı. Özellikle Bizans ve Sasaniler devrinde bu ubudiyet hali, tüm tehevür sarmalında devam etti. Ancak, Müslüman Arapların bölgeye intikal etmesiyle beraber bu esaret asla eskisi gibi olmayacaktı; çünkü Müslümanlar, Kafkas halklarına çok geniş anlamda imtiyaz sağlayacaktı. Araplar; Bizans ve Sasanilerin daha önce onlara uygulamış olduğu ağır baskı politikalarına ve zulme son verecek, Müslüman olanlardan vergi talep etmeyecek, gayrimüslim halkın vergisini meşakkatsiz bir şekilde ödemesi için çaba sarf edecekti. İlâveten, Müslüman Araplar, onların canlarını ve mallarını koruma altına alıp, ibadetlerini özgürce yerine getirmeleri için her türlü imkânı sunmuşlardır. Bütün bu etmenler bölge halkının Müslümanlara karşı sert tavrı yumuşamaya imkân sağladı. Hatta Arran hükümdarı Cavanşir ve Ermeniyeli'nin en güçlü lordu Theodoros Rştuni, Araplarla ortak askeri ve politik kararlar almaya başlamışlardı.

Güney Kafkasya'da "Abbâsî tarihini" derinden etkileyen birçok önemli hâdis vuku bulmuştur. Bunlardan ilki; Hazarla kurulmak istenen diploması atağının başarısız olması sonucu, Hazarlar, başta Bâbu'l-Ebvâb (Derbend) olmak üzere Azerbaycan ve Gürcistan'daki topraklara geniş kapsamlı bir saldırı harekâtı başlatmış olmasıdır. Araplar bu baskından sonra Berde'ye kadar geri çekilmek zorunda kalacaklardı. Ancak halîfenin merkezden gönderdikleri yardımcı kuvvetler sayesinde, Yezid b. Useyd'in emrindeki Arap ordusu, Hazar güçlerine karşı kaybettikleri toprakları geri alarak, onları Güney Kafkasya'nın dışına iteceklerdi.

Sânârîler, genelde Azerbaycan, Ermeniyeli ve Gürcistan üçgeninde birçok kez Abbâsî Devleti'ne karşı birleşerek isyan etmişlerdi. Abbâsî merkezi yönetimi, bu saldırılara karşı sert bir politika izlemesine rağmen savaş, her iki taraf için çok ağır sonuçlar doğurmuştu; çünkü Abbasiler istikrarı yeniden inşa etmek için bölgede yığıldığı askeri kuvvet, onların ekonomisine ciddi bir külfet yüklemişti. Hatta merkezden atadıkları valiler, Kafkasya'da yaşanan krizi doğru yönetemedikleri gibi, yeni kaotik olayların müsebbibi oldular. Diğer taraftan, isyan eden Ermeni beylerin çoğunun cenazeleri, savaş meydanında yağmur damlaları ve toz bulutları arasında çürümeye terk edilmişti. Sannârîlerin isyan çıkartmalarının altında yatan en büyük nedenlerden biri Arap hegemonyasını kabul etmeme ve uygulanan ağır vergi koşullarıydı. Üstelik Müslüman Araplar da aynı sebeplerden dolayı Abbâsî yönetimine karşı sert bir mücadele yürüttü. Faraza Azerbaycan'da Ebû Müslim adında bir asi etrafında topladığı aşiretler sayesinde, Arap ordusunun birliklerini birkaç kere imha etmiştir.

Abbasiler bütün Güney Kafkasya'yı sadece bir iki valinin inisiyatifine bırakarak yönetmeye çalışması ve bazı valilerin yanlış politikaları ve basiretsizliği bölgede çok vahim hadiselerle sebebiyet verdi. Öyle ki Abbâsilerin Azerbaycan valisi Said b. Salim'in Bab el-Ebvab halkına müsamaha göstermeyerek, haraç ödemeye zorlaması, Derbend halkının Hazarlarla ittifak kurmasına yol açtı. Dolayısıyla Bütün Güney Kafkasya binlerce insanın ölümüyle sonuçlanacak olan yeni bir felaketin eşiğine gelmişti.

Babek, Abbasilere karşı giriştiği isyan hareketiyle, uzun bir süre Arap ve Kafkas dünyasının gündemini meşgul etti. Arap vakanüvislerin adeta şeytanlaştırdığı Babek, askeri karargâhını Azerbaycan'ın Bezz şehrinde kurmuş ve onları yok etmeye çalışan Abbâsilerin askeri birliklerini, birçok kez imha etmişti. Nihayetinde Araplar ordunun başına bir Türk komutan olan Afşin'i getirerek, bu isyanı ancak bastırabilirdi. Lakin ülke bu sefer ekonomik buhran ve siyasi çözümlerle yankılanacaktı. Babek yakalanıp cezalandırılana kadar Abbâsî merkezi hükümeti tamı tamına bir milyon dinar harcamıştı. Askeri seçenek, sorunu çözmekten ziyade, Abbasilerin bölgede etkinliğini zayıflatacak olan yeni devletçiklerin doğmasına sebep oldu.

Müslüman Araplar, Güney Kafkasya'yı kendi arazilerine dâhil ettikleri vakit buraları hem İslâmî kurallar çerçevesinde hem de Bizans ve Sasanilerin idari sistemini benimseyerek yönnettirdi. Kafkasya'da zapt ettikleri bütün toprakları "Ermeniyeli" adı altında birleştirerek yöneten Müslüman Araplar ilk karargâhlarını Debil/Dvin'de kurmuşlardır. Böylelikle halîfelerin merkezden atadıkları valiler tüm bölgeyi Dvin'den idare etmişlerdi.

Abbasiler, Azerbaycan ve Arran (Karabağ) topraklarına yerleşmesiyle beraber burada rayına oturduğu inzibati idare sistem, Arapların diğer bölgelerde kurdukları düzenle paralellik gösterdi. Nitekim Araplar Dvin'den belli bir müddet sonra artık Azerbaycan'a da vali atamaya başladılar. Buraya tayin edilen ilk vali Huzeyfe b. el-Yeman olmuştur. Arapların Azerbaycan'daki hükümet merkezi genelde Erdebil'de bulunmuştur.

Güney Kafkasya'nın harp ve mülki idare amirliği Dört Halîfe devrinden Emevî Halîfesî Abdümelik (685–705) dönemine kadar Küfe valiliğine bağlıydı. Ancak daha sonra el-Cezîre valiliğine bağlandı. Zira Araplar ele geçirdikleri toprakları ilk önce dokuz daha sonra ise beş büyük idari vilayete ayırarak yönetmişti. Öyle ki;

Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Arran (Karabağ), el-Cezire ve Taberîstan dördüncü vilayet adı altında bir merkezden yönetildi. Abbasiler döneminde idari yapılanmada değişikliğe gidilerek İslâm toprakları 83 eyalet ve 14 vilayete taksim edilmişti. Her bir vilayette bağlı birçok mahalle vardı. Nahiyeler ise 12 bölgeden oluşurdu ve her birinde de toplamda 12 kent bulunurdu. Abbasiler devrinde özellikle de Harun er-Reşid'in halifeliği zamanında Arran ve Azerbaycan'ın inzibati sınırları kesin bir şekilde belirlenmişti. Ayrıca Abbâsi halifeleri bu geniş arazileri idare etmek için iyice tecrübe kazanmışlardı. Vilayetlerin vergi gelirini, resmi hukukunu, ekonomik durumlarını ve halkın yaşam koşullarını artık tespit etme seviyesine gelmişlerdi.

2. MÜSLÜMAN ARAPLARDAN ÖNCE KAFKASYA'NIN İDARE SİSTEMİ

Müslüman Araplar, Kafkasya coğrafyasına intikal etmeden önce, Azerbaycan, Arran (Karabağ), Ermeniyeye ve İberiya (Gürcistan)'da Bizans, Sasaniler ve Hazarların hegemonyası altındaydı. Partlardan sonra, Sasaniler, VI. asrın sonlarında, Güney Kafkasya'nın tamamına yakını ele geçirmişti. Nitekim Azerbaycan, Arran, Ermeniyeye ve Gürcistan, Sasanilerin dört büyük eyaletlerinden biri olan kuzey eyaletini teşkil ediyordu.⁵ Bilindiği üzere VII. asrın başlarında Bizans ve Hazarlar, Sasaniler karşı güçlü bir ittifak yaparak Kafkasya toprakların büyük bir kısmını zapt etmişlerdi. Belazûrî'ye göre; Bölgeye Müslüman akınlarının başladığı yıllarda Cürzân ve Arrân Hazarların; diğer yerler ise Bizans'ın idaresi altındaydı.⁶

Bünyadov'un El-Dinaveri'den aktardığı bilgiye göre; Azerbaycan ve Arran (Karabağ) VI. yüzyılın sonlarına doğru Sasanilerin hegemonyası altındayken, Şah Anuşirvan ülkeyi dört büyük idari bölgeye ayırmıştı. Böylelikle bu dört inzibati bölgeden biri Horasan, Sicistan ve Kirman'dan meydana gelirken bir diğeri İsfahan, Cibal, Azerbaycan ve Ermenistan'dan, üçüncüsü Fars, el-Ahvaz ve el-Bahreyn, sonuncusu ise Irak'tan başlayarak Ran ülkesinin sınırlarına kadar uzanan bölgeden oluşuyordu.⁷

Sasaniler, bahsi geçen bu idari birimlerden her birine Kuver/Kust⁸, Rustak veya İstan adını vermişlerdi. İmparatorluğun merkezi, doğrudan İran şahları tarafından yönetilirken, Kust adı verilen merkezden uzak eyaletler ise idari, askeri ve yargı işler, spehbud ve merzûbanların aracılığıyla yürütülürdü.⁹

Spehbudlar daha çok askeri işlerle ilgilenir ve ordu komutanı anlamına geliyordu. Nitekim her bir Kust'un başında bir spehbud bulunurdu ve Spehbudlar orduda en üst rütbeye sahip general anlamına gelirdi.¹⁰ Bu statü kayıtlara VII. yüzyılda geçmiştir. Nitekim Albania Tarihinde Movses kalankatuklu Albania'nın büyük kinyazı Varaz Giriğor'un oğlu Cavanşir'i Albania spehbudu olarak lanse etmiştir.¹¹ Merzûban ise daha çok devletin mali işlerinden sorumlu kişilerdi. Merzûban, kelime anlamı "sınır koruyucusu" anlamına gelmekle beraber, vergi toplayan memur olarak da bilinir. Ayrıca devletin diğer bütün idari işleriyle de ilgilenen Merzûbanlar, genelde zengin, soylu ailelerden seçilirdi.¹²

Araplar, Kafkasya'ya yönelik başlattığı ilk askeri harekâtın arifesinde, Azerbaycan'ın inzibati bölgesi; güneyde Urmiye Gölü'nün alt kısmında yer alan Zencan şehrinden, kuzeyde Derbend'e kadar uzanırdı. Sasaniler, VII. asrın başlarında Tebriz'i de içine alan bu geniş coğrafyanın, Atropatena dediğimiz Güney Azerbaycan kısmını elinde tutuyordu. İranlı güçler, bu dönemde buraları merkezden atadıkları merzûbanlar tarafından yönetirdi. Diğer taraftan Albania olarak adlandırılan Kuzey Azerbaycan ise Mihranilerin soyundan gelen Varaz Giriğor adında bir lord yönetiyordu. Elhâsıl Mihranilerin yönettiği Azerbaycan'ın kuzeyi özerk bir yapıya sahipti. Mihranilerden önce ise Arşak sülalesi Azerbaycan'da hâkim güçtü.¹³

Kafkasya'nın önemli bir parçasını oluşturan Ermenistan, daha önce de belirtildiği gibi; birçok farklı devletin uğruna ağır bedeller ödediği bir yer olarak olagelmıştır. Dolayısıyla orduların ayak izleri, rakiplerin kılıç kalkan sesleri, feodal beylerin entrikaları ve ihanetleri, güçlü siyasi mekanizmaların uygulamış olduğu vergi sistemi, savaş ve acı, hiçbir zaman bu topraklarda eksik olmadı. Nitekim feodal beylerin, kendi çıkarları için

⁵ Ziya Bünyadov, Azerbaycan VII-IX Asırlarda, Bakı 2007, s. 49.

⁶ Ahmed b. Yahya el-Belâzûrî, Fütûhu'l-Buldân, (çev. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s.278.

⁷ Ziya Bünyadov, Azerbaycan VII-IX Asırlarda, s. 49-50.

⁸ Abdulla Fazili, Atropatena MÖ. IV- m. VII Asır, (Edt. R. Kurbanov), ELM Yayınları, Bakü 1992, s. 151.

⁹ Sara Kasımova, "III-VII. Asrın I. Yarısında Cenubi Azerbaycan'ın —Adurbadakan'ın Sosyal, İktisadi ve Siyasi Tarihi", "(Ed. Naile Velihanlı), Azerbaycan Tarihi, Cilt: II, ELM Yayınları, Bakü 2007, s.73.

¹⁰ Ziya Bünyadov, Azerbaycan VII-IX Asırlarda, s. 49.

¹¹ Moisey Kalankatuklu, Albania Tarihi, Mihitar Koş, Alban Salnamesi, s.195-203; Feride Mammedova, "III-VII. Asırlarda Azerbaycan'ın Şimalında —Albaniada İçtimai Kuruluş ve Sınıfsal Mübarize" Azerbaycan Tarihi, Cilt: II, s.46-47.

¹² Sara Kasımova, "III-VII. Asrın I. Yarısında Cenubi Azerbaycan'ın —Adurbadakan'ın Sosyal, İktisadi ve Siyasi Tarihi", Azerbaycan Tarihi, Cilt: II, s.73; Ziya Bünyadov, Azerbaycan VII-IX Asırlarda, s. 78.

¹³ Naile Velihanlı, Arap Hilafeti ve Azerbaycan, Bakü 1993, s.16. Feride Mammedova, Azerbaycanın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası, Bakı, Azerbaycan Devlet. Neşriyyatı, 1993, Cilt: II, s.46.

bölgedeki konjonktürel güçlerle ne tür bir ilişki kurduklarını ve nasıl bir politika izlediklerini daha önce belirtmiştik.

Özmenli'nin, Kevork Aslan ve J. Laurent'ten aktardığı bilgilere göre; Derebeylik sistemi, Ermenistan'da birkaç farklı nedenlerden dolayı görülürdü. Nitekim Ermenistan'ın hem doğa fiziksel koşulları hem de süreklilik arz eden dış saldırılar, devletlerin kuklaları gibi hareket eden feodal beylerin hâkim olduğu bir sistem doğmuştu. Çiftçilerin ekip-biçtikleri her alan lordların ve kilisenin elindeydi. Bütün bu mevkideki insanlar aileleriyle beraber, büyük ve güçlü kalelerde yaşarlardı. Nitekim birçok soylu aile IV. yüzyılın sonlarına doğru Ermeniyeye bölgesine hâkim olmuştu. Başta Muş'un merkezi olmak üzere Malazgird, Bagrevand (Eleşkirt), Arşarunik (Güney Kars) ve Bitlis'in bazı kısımlarını içeren Taron, *Mamıkonyanların* ana vatanı sayılırdı. Mamıkonyanların ana karargâhı, Muş'un dağlık ve sarp arazisinde olan Vorhagan kalesiydi. Ermeniyeye'de etkin bir olan bir diğer soylu aile *Artziruni* hanedanlığıydı. *Artziruniler*, Van gölünün güneyinde bulunan Vaspourakan'a yerleşmişlerdi. *Rıştuni* ailesine mensup Ermeniler ise Van Gölü'nün güneybatısına hâkim olmuşlardı. Bunlara yakın olan bir diğer beylik *Gnoui* ailesi, ise Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Spian'ın ilini ele geçirmişlerdi. *Sünikli* ailesine mensup olan aile günümüzde var olan Sünik ve Zangezour'a hakimdiler. *Bagraduni* ailesi, Maku ve Nahcivan'da dâhil olmak üzere Bayburt/Baibort'un yakın kesiminde bulunan İspir'de büyük dağlık parçalara hükmettiler. *Kamsarakan* ailesi, Şüregel (Kars) bölgesinin ve Vanand (Kars ovası) vilayetinin efendileriydi. Özmenli'nin Laurent'den aktardığına göre; Bu topraklara hükmeden Ermeni aileler, bağlı oldukları devletler tarafından yöneltildiklerini unutup, bu toprakları sanki atalarından kalmış öz anavatanları olarak görmüşlerdi.¹⁴

3. KAFKASYA'DA ARAP İDARİ SİSTEMİN KURULMASI

Müslüman Araplar, Güney Kafkasya coğrafyasında egemenliklerine geçirdikleri topraklar üzerinde, İslâm kurallarını inşa etmekle beraber kendilerinden evvel buraları yüzlerce yıl yöneten Bizans ve Sasanilerin bir kısım idari kurumlarını da benimseyerek; kendi sistemlerine entegre etmişlerdi. Nitekim Emeviler kendi hâkimiyetlerinin son evresinde İranlıların birçok yöntem ve prensiplerini tesahup ettiler. Arap hükümeti, Kafkasya'da zapt ettikleri bütün toprakları "*Ermeniyeye*"¹⁵ adıyla birleştirmişlerdi. Bilindiği üzere Araplar, bu sahada, ilk önce Ermenilerin yaşadıkları toprakları zapt ettikten sonra karargâhlarını Debil/Dvin'de kurmuşlardı. Böylelikle halifelerin merkezden atadıkları valiler Dvin'e gelip, tüm bölgeyi buradan yönetmişlerdir.¹⁶

Öte yandan Arap askeri gücü, Albania (Azerbaycan/Arran/Karabağ) ve Gürcistan cebeli üzerinde de hâkimiyet kurunca; bütün Güney Kafkasya'yı denetimleri altına alarak, derdest ettikleri toprakların tüm idaresini Dvin'de oturan emirin riyasetine teslim etmişlerdi. Araplar, Güney Kafkasya'nın tamamına "*Ermeniyeye*" adını vermiş olmalarının bir diğer önemli nedeni de sürekli Bizans ile ittifak içinde olan Ermeni feodal beyleri kendi taraflarına çekmek istemelerinden kaynaklanıyordu. Özellikle Halife sırf bu beylere yararlanmak için Albania Kilisesi'ni mevcut olan tüm yapısıyla beraber, Ermeniyeye Kilisesi'ne angaje etmişti.¹⁷

Hilafetin merkezinden Dvin'e tayin edilen valilerin başlıca birkaç görevleri vardı, buna göre; dışarıda yâda içerde meydana gelebilecek olası bir tehdidi önlemek, eyaletlerde yaşayan halkın can güvenliğini sağlamak, vergilerin zamanında ödenmesi için emirnameler vermek ve istikrarı tesis ederek bunu daimi kılmaktır. İslâm devletlerinin bölgedeki temsilcileri olan Arap valilerin emrinde daima savaşa hazır orduları vardı. Dolayısıyla her hangi bir karışıklık çıktığında onlar olaya derhal müdahale etmekle görevliydi. Ancak Arap Emirler, hüküm sürdükleri eyaletlerin iç işlerine karışma gibi bir hakları yoktu.¹⁸

Aslında Ermeniyeye eskiden olduğu gibi Arapların inzibati devrinde de özerk statüsünü korumuş oldu. Araplarla beraber değişen tek şey aktörler oldu. Zira İslâm egemenliğinden önce Ermeniyeye'de Bizanslıların ortağı Mamıkonyanlar etkin bir güç durumdayken, Araplarla beraber Bagraduni hanedanlığının yükselişine

¹⁴ Mehmet Özmenli, "Ortaçağ'da Şüregel'in Tarihi Coğrafyası", Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 5, Sayı: 9, Haziran 2012, s. 159-173.

¹⁵ İbn Havkal, *Kitâbü'l- Mesâlik ve'l- Memâlik*, (tah: F. Sezgin, Leiden, 1306-1889, Frankfurt 1992), s.86-87, İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötügen Yayınları, İstanbul 1987, s.19; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s.178-179.

¹⁶ Erol Kürkçüoğlu, "Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslâm Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Journal of Social Sciences Sayı/Number 50, Haziran/June 2013, s.132-133.

¹⁷ Erol Kürkçüoğlu, "Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslâm Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", s.132-133.

¹⁸ Oktay Bozan, "Emeviler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt 16, sayı 1, 2014, s.52; Erol Kürkçüoğlu, "Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslâm Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", s.115-142.

şahit oluyoruz. Ayrıca Azerbaycan'da ise önce Arsaklar, Müslüman Arapların bölgeye intikal ettiği bir dönemde ise Mihranilerin etkin bir güç olduğu görülmüştür. Araplar Kafkasya'da hüküm süren bu hanedanlıkları kendi stratejisi doğrultusunda kullanmayı başarmıştı. Nitekim Mehmet Özmenli'nin Grousset'ten aktardığı bilgilere göre; Emevi devletinin kurucu lideri I. Muaviye, Rıştunili Teodoros'un damadı Hamazasp'ın kardeşi olan Mamıkonyanlı Grigor'u Ermeniyeye vali olarak atamıştı. Grigor Mamıkonyan, Ermeniyeye bölgesini 662'den 685'e dek Emevilerin bir vekili konumunda yönetme becerisini gösterebilmişti.¹⁹ Ermeni tarihçi Sebeos da bu konu hakkında görüşlerini aktarmıştır, buna göre; Muaviye daha Şam valisi iken huzuruna gelen Rıştunili Teodoros'u Ermeniyeye, İberia (Gürcistan), Arran (Karabağ) ve Nahçıvan'a vali olarak atamıştı.²⁰

Abbasiler, Azerbaycan ve Arran (Karabağ) topraklarına yerleşmesiyle beraber burada rayına oturduğu inzibati idare sistem, Arapların diğer bölgelerde kurdukları düzenle paraleldi. Araplar Azerbaycan'ı ilk feth ettiklerinde Dvin'deki vali aracılığıyla yönetmişlerdi. Ancak belli bir müddet geçtikten sonra Araplar artık Azerbaycan'a da vali atamaya başladılar. Buraya tayin edilen ilk vali Huzeyfe b. el-Yeman olmuştur. Huzeyfe hükümet konağını önce Erdebil'de, daha sonra ise Berde'de kurmuştur. Ancak Arapların Azerbaycan'daki hükümet merkezi genelde Erdebil'de bulunuyordu. Hülâfâ'yi Râşidin devrinde Erdebil bu konumu sürdürdü. Ancak daha sonraki devirlerde Azerbaycan'ın yönetim merkezi Tebriz ve Merâğa'ya taşındı.²¹

Azerbaycan'ın harp ve mülki idare amirliği Dört Halife devrinden Emevî Halifesi Abdülmelik (685–705) dönemine kadar Küfe valiliğine bağlıydı. Ancak daha sonra el-Cezîre valiliğine bağlandı.²² Araplar ele geçirdikleri toprakları önce dokuz daha sonra ise beş büyük idari vilayete ayırdı. Buna göre; Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Arran (Karabağ), el-Cezire ve Taberîstan'ı dördüncü vilayet olarak yapılandırmışlardı.²³ Abbasiler döneminde idari yapılanmada değişikliğe gidilerek İslâm toprakları 83 eyalet ve 14 vilayete taksim edilmişti. Her bir vilayette bağlı birçok mahalle vardı. Nahiyeler ise 12 bölgeden oluşurdu ve her birinde de toplamda 12 şehir bulunurdu.²⁴

Abbasiler devrinde özellikle de Harun er-Reşid'in halifeliği zamanında Arran ve Azerbaycan'ın inzibati sınırları kesin bir şekilde belirlenmişti. Ayrıca Abbâsî halifeleri bu geniş arazileri idare etmek için iyice tecrübe kazanmışlardı. Vilayetlerin vergi gelirini, resmi hukukunu, ekonomik durumlarını ve halkın yaşam koşullarını artık tespit etme seviyesine gelmişlerdi. Her vilayetin başında Arapların Emir dedikleri bir vali bulunurdu. Aynı zamanda vali hem kendi bölgesinin ordu komutanı hem de vilayetin il idare bürosuna başkanlık ederdi. Emrinde bulunan vilayetin dış güçlere karşı savunulması onun sorumluluğu altındaydı. Yani kısacası vali hem mülki idarenin hem de askeri idarenin başındaydı.²⁵ Öte yandan gelir ve giderlerin kaleme alındığı iki divan vardı. Bunlardan ilki Azerbaycan'da diğeri ise Arran cebelindeydi. Bu divanların kullandıkları dillere bakacak olursak eğer, İran ve Bizanslılardan kalma idari sistemin halen bölgede etkisinin devam ettiği görülecektir. Zira Azerbaycan'da Farsça, Gürcistan ve Karabağ'da ise Rumca kullanılmıştır.²⁶

Abbasilerde her vilayet, halifeliğin emrindeki emirin ve vilayetin başkentinde ikamet eden divan üyelerinin yönlendirdiği az-çok özerk yapılarıydı. Emir emri altında memurlar-amiller (mülki idare hâkimi, maliyeden sorumlu bakan ve vergileri toplayan memur) ve dini mahkemelerden sorumlu kadı görev yapardı. Kadı vakıf işlerle ilgilenir ve memurların verdiği kararlardan hoşnut olmayanların işini hallederdi. Halifeliğin merkeziyle vilayetler arasında berid denilen yapılar inşa edilmişti. Bünyadov'un aktardığına göre berid I. Muaviye'nin hükümdarlığı döneminde yapılmıştı. Halife Abdülmelik devrinde ise (685–705) haberleşmenin daha kolay ve hızlı sağlanabilmesi için güvercinlerden faydalanmışlardı.²⁷

Movses Kalankatuklu Arran'da görev yapan halifeye bağlı vali ve diğer memurlar hakkında bize şu bilgiler verir, buna göre; *"Valinin sağ tarafında şurta (polis) oturuyordu ve makamca cellâtların başı olan görevliden daha üstün bir konumdaydı. Solunda ise hâkim ve hazine memuru otururdu. Hazine amili hüküm*

¹⁹ Mehmet Özmenli, Ortaçağ'da Şüregel'in Tarihi, s. 76.

²⁰ Sebeos, Sebeos' History, (Translated from Armenian by Robert Bedrosian), Newyork 1985, Chapter 35.

²¹ Abbas Gurbanov, "Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan", İstem Dergisi, Yıl:6, Sayı:12, 2008, s.155–157.

²² Abbas Gurbanov, "Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan", s.155–157.

²³ İbn Haldun, Mukaddime, (Çev. Zakir Kadiri Ugan), Milli Eğitim Basım Evi, Cilt: I, İstanbul 1997, s. 176; Ziya Bünyadov, Azerbaycan VII-IX Asırlarda, s.177.

²⁴ Ziya Bünyadov, Azerbaycan VII-IX Asırlarda, s.178–179.

²⁵ İsmail Mehmetov, Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı, s.19;

²⁶ Abbas Gurbanov, Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007, s.155–157.

²⁷ Ziya Bünyadov, Azerbaycan VII-IX Asırlarda, s.178–179.

çıkartır ve bütün ülkeden gelen vergilerle ilgilenirdi. Onlar hergün saat dokuzda cemaati kabul ederlerdi, ertesi gün ise şikâyetler üzerine hüküm çıkarırlardı.”²⁸

Arap merkezi hükümet, stratejik açıdan kayda değer alanları derdest ettiği vakit buraların öz savunmasını kendisi sağlıyor, idari işleri de merkezden bölgeye atadığı memurlar sayesinde yapıyordu. Bu anlamda Araplar, Dvin, Erdebil, Derbend, Tebriz ve Muğan gibi oldukça önemli noktalarda hem askeri karargâhlarını, hem de hükümet konaklarını kurmuşlardı; çünkü Onların nihai amacı, Ermeniye’de, Bizans’la sürekli irtibat halindeki olan güçlü feodal beyleri dizginlemek, kuzeyde Hazarların saldırılarını önlemek ve Güneyde ise İranların kalıntıları üzerine en ufak bir şey inşa etmek isteyen birilerine o fırsatı vermemektir.²⁹

4. ARAPLARIN KAFKASYA’DA UYGULADIĞI TOPRAK VE VERGİ SİSTEMİ

4.1. Toprak Sistemi

Yerel feodal topluma egemen olan halifelik yönetimi, Arap işgaline giren bütün ekili arazileri Müslüman cemaatin mülkiyeti olarak ilan etti. Bu toprakların tüm hak ve imtiyazları savaşlarda topraklarını terk etmeyerek binlerce yıl burada yaşam sürmüş olan yerli halka aitti. Araplar, buraları ele geçirdikten sonra toprak sahipleri onlara boyun eğmek zorunda kaldı ve Onlar Beytül-mâl’a vergi ödedikleri için Araplar bu durumdan oldukça memnun kaldı.

Sasani hükümdarlarına, orduda görev yapan askerlere ve saray ayanlarına ait olan topraklar, Sasanilerin devrilmesi sonucu sahipsiz kalmıştı. Araplar metruk olan bu toprakları hazine malı (savafi) olarak saydı. Arap işgalinin ilk yıllarında devlet memurlarının, orduda görev yapan askerlerin ve başka görevlilerin toprak payı bu arazilerden sağlandı. Dört halife devrinde ele geçirilen topraklar her ne kadar gerçek sahiplerine iade edinmiş olsa da Emeviler devrinde tam tersi bir durum yaşanmıştı; çünkü Emeviler işgal ettikleri toprakları merkezden atadığı valilere ve ordu komutanlarına peşkeş çekmişti. Ayrıca Araplar mesken tuttıkları diğer bölgelerden, Azerbaycan ve Karabağ ‘a birçok göçmen yerleştirdi. Özellikle Küfe, Basra ve Şamdan getirilen bu göçerler ve askeri birlikler, zapt ettikleri topraklara kalıcı olarak yerleşmişlerdi.³⁰

Kaynakların verdiği bilgiye göre Emevilerden sonra Abbasilerin eline geçmiş olan topraklar birçok kategorilere ayrılmıştı, buna göre;

1- *Halife Toprakları*: Emevilerden Abbasilere geçmiş olan Halife toprakları, vefat etmiş veya görevinden çıkarılmış olan memurların mülklerinin müsadere edilmesi veya satın alma yoluna giderek elde edilen bu topraklar, büyük gelirler getiriyordu. Böyle toprakların idare edilmesi için birçok divan tesis edilmişti.

2- *İktâ Toprakları*: İktâ (paylaştırma, kesilip ayrılma, pay) toprakları - çoğunluğu ekili arazilerden meydana gelen ve Abbasiler döneminde oldukça geniş alana yayılmış olan topraklardı. Bu topraklar, insanlara hizmet etme karşılığında ömür boyu veya hizmet ettiği yıl boyunca verilirdi. Yani toprak iktâ sahibinin malı olurdu. Ancak hizmet karşılığı bu toprakları alan görevliler yanlış bir şey yaptıkları zaman toprakları elinden alınır ve yeniden bağlı olduğu divana devredilirdi. İktâ sahipleri her hangi bir askeri sorumlulukları yoktu; ancak vergi ödemek ve arazilerinden geçen kanal, yol ve köprüleri tamir etmek zorundaydılar.³¹

Abbasiler özellikle VIII. ve IX. yüzyılın sonlarına doğru ekonomik krizle karşı karşıya kalmıştı. Bu öyle bir krizdi ki memurlarına ve orduda görev yapan rütbeli askerlere maaş ödeyemez hale gelmişti. Bu sebepten dolayı devlet bunlara maaş karşılığı toprak vermek zorunda kaldı.³²

Sahiplik hukukunda yer alan iktâ toprakları iki kategoriye ayrılırdı. Bağışlanan bir iktâ şahsın tam mülkiyetine geçer ve bu arazi babadan oğla devredilirdi. Şahsa bağışlanan bu araziler daha önceden ya hiç ekilip biçilmemiş ya da sahibi olmayan arazilerden meydana gelirdi. İkinci kategoride ise irsen devredilmeyen ve icare iktası denilen topraklar vardı. Bu topraklar ise orduda görev yapan askerlere dağıtılırdı. Ayrıca Mülki iktâ toprakları vardı ki, bunlar da memurların statüsüne göre dağıtılırdı. Memur eğer işten atılırsa elindeki toprak da alınır ve bu topraklar onun yerine geçecek olan yeni memura tahsis edilirdi. Orduda üstün başarılar elde eden komutanlara konut hariç çok özel iktâ topraklar tahsis edilirdi. Mesela Afşin, Babek isyanını bastıracağı için Halife el- Mütevekkil Azerbaycan, Ermeniye ve Karabağ’ın tamamını iktâ olarak Afşin’e bahşetmişti. Halife el- Mütevekkil Afşin’in yanı sıra bir diğer önemli komutan Muhammed ibn Halid

²⁸ Moisey Kalankatuklu. *Albaniya tarihi*. Mxitar Qoş, *Alban salnaməsi*, Tərcümə edən, müqəddimə, qeyd və şərhərin müəllifi: Z. M. Bünyadov; Redaktor: M. Ə. İsmayılov. Bakı : “Avrasiya press”, 2006, s.183–84.

²⁹ Abbas Gurbanov, “Abbāsiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan”, s.155–157.

³⁰ Naile Velihanlı, “VII-X Asırlarda Azerbaycan’da sosyal-iktisadi meseleler”, (Ed. Naile Velihanlı), *Azerbaycan Tarihi*, Cilt: II, s.180.

³¹ Mustafa Demirci, “İktâ”, *TDV İA*, Cilt 22, TDV. Yayınları, İstanbul 2000, s. 43–47.

³² Mustafa Demirci, *İslâm’ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 250

ibn Mezyed'e de ikta vermişti. Bu çerçevede Halife, ona Bâb-ül Ebvâb kalesi ve çevresi dışında "Halidiyye" olarak adlandırılan meşhur malikâne ve Gence şehrini de ikta olarak vermişti. Askeri iktalar ömür boyunca ya da babadan oğla geçen iktalar değildi. Yani sahip olanın mülkiyeti değildi. Devlet gerekli gördüğü zamanda alabilirdi. Abbâsî döneminin başlarında, bir yenilik olan İkta sistemi X ve XIII yüzyıllar arasında gelişerek yavaş yavaş kalıtsal bir boyut kazandı. Abbasilerin kuruluş aşamasında ikta sistemi yeni bir sistem olarak devreye sokulmuş ve bu sistem yavaş yavaş gelişerek kalıtsal bir boyut kazanmıştı.³³

3- *Mülk Toprakları*: Azerbaycan, Ermeniyeye, Karabağ, Gürcistan ve Derbend'de yerel feodal beylerin (ayanların) hükmünde olan geniş topraklar vardı. Feodal beyler bu topraklar üzerinde söz sahibiydi ve topraklardan babadan oğla el değiştirdi. Keza, merkezi hükümetin desteklemesiyle de "ölü" topraklar sulandırılmış, ekilip-biçilmiş ve bataklıklar da kurutularak öz sahiplerine teslim edilmişti. Mülk toprakların diğer bir çeşidi de devlet topraklarının satın alınmasıyla ilgiliydi. Memurlar ve diğer şahıslar halifenin topraklarını satın alarak bu toprakların mülkiyet hakkını kazanmış oluyordular. Ancak onlar vergi vermek ve arazilerinden geçen yol ve kanalları tamir etmekle mükellefi. Mülk kategorisi Hilafetin hâkim olduğu ilk günden itibaren mevcuttu. Mülk topraklar kiler arasında alınıp satılabilirdi, birisine bağışlanabilirdi ve hak sahibi miras olarak çocuklarına devredebilirdi.³⁴

4- *Vakıf Toprakları*: Bu topraklar arazi, mülkiyetinin ana türlerinden biridir. Vakıf toprakları, üzerinde dini müesseselerin ve kalelerin inşası için bahşedilen arazilerdir. Bu topraklarda mescit, cami ve medreseler yapılırdı. Vakıflar "Allahın mülkiyeti" olarak tanımlandığı için üzerinde asla şahsi bir imar planı yapılamazdı.

5- *İcmâ Toprakları*: Bu araziler, devlet toprakları kategorisine dâhildi. Kent sakinleri vergi vermek koşuluyla bu topraklara sahip olabilirdi. Ancak dönem dönem vergilerin ağır olması nedeniyle halk arazilerini bölerek kiraya vermek zorunda kalmışlardı. Bu araziler genelde otlaklar, örüş yerleri ve mezarlarının yapıldığı alanlardan oluşurdu.

Araplar belli dönemlerde Güney Kafkasya'ya yerleştirdikleri Arap kabilelerine ve Arap kökenli feodal beylere, devlet politikası gereği toprak verdi. Böylelikle Güney Kafkasya halkı, Arapların bölgeye gelmesiyle itibaren kendi topraklarında misafir konumuna düştüler.

4.2. Vergi sistemi

Daha önce de belirttiğimiz gibi Araplar, Ermeniyeye'yi işgal ettiği zaman burada hem kendi düzenlerini kurdular hem de öz selefleri olan İran ve Bizans'ın idari sistemini benimsediler. Ayrıca Onlar, İran ve Bizans'ın aksine halkın vergi³⁵ yükünü hafifleterek onları kendi taraflarına çekmek istediler. İslâmiyet'in yayılmasıyla beraber, Güney Kafkasya'da hüküm süren feodal beyler ve yerel halk, memurların baskısından kurtulmak için elde edilen ürünün bir kısmını, boyunduruğu altında kaldıkları Arap yöneticilere vergi olarak ödemek zorunda kaldı.³⁶

Araplar, arazi³⁷ vergisini belirlerken hem Güney Kafkasya'da hem de diğer bölgelerde bir takım zorluklarla karşılaştı. Bu nedenle, vergi almayı kolaylaştırmak için ele geçirdikleri arazileri, dört kategoriye ayırdılar. Buna göre; 1- Müslüman Arapların ana vatanları olan topraklar, 2- Mülklerini korumak için İslâmiyet dinini kabul eden vatandaşların üzerinde yaşadığı topraklar, 3- Silah gücü ile Müslüman olmayanlardan zorla alınmış olan topraklar, 4- Anlaşma ile ele geçirilen topraklar; bunlar da kendi aralarında iki kısma ayrılırdı: a) Sahipleri terk ettiği için savaşız bir şekilde Müslümanlar tarafından ele geçirilen topraklar, b) Bazı bölgelerde mülk sahipleri topraklarını terk etmeyerek, öz anayurtlarında kalmışlardı ve Müslümanlarla birer ahitname imzalayarak toprak vergisi ödemek şartı ile arazilerini elinde tuttıkları topraklar. Karabağ, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın Müslüman olmayan ahalisi iki tür vergi öderdi. Bu vergiler cizye ve haraçtı. Şeriatı göre her kişi can vergisi olarak cizye vermek zorundaydı. Zenginler 48, orta haliler 24 ve yoksullar ise 12 dirhem ödemek zorundaydı. Cizye sadece gayrimüslimlerden alınmasına rağmen haraç³⁸ hem Müslümanlardan hem de başka dinlere mensup kişilerden alınırdı.³⁹

³³ Naile Velihanlı, "VII-X Asırlarda Azerbaycan'da sosyal-iktisadi meseleler", (Ed. Naile Velihanlı), Azerbaycan Tarihi, Cilt: II, s.180-181.

³⁴ Ziya Bünyadov, Azerbaycan VII-IX Asırlarda, s. 170.

³⁵ M. Macit Kenanoğlu, "Vergi", TDV İA, Cilt 43, TDV Yayınları, Ankara 2013, s. 52-57.

³⁶ Ziya Bünyadov, Azerbaycan VII-IX Asırlarda, s. 148.

³⁷ Halil Cin, "Arazi", TDV İA, Cilt 3, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 342-346.

³⁸ Cengiz Kallek, "Haraç", TDV İA, Cilt 16, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s.71-88.

³⁹ Naile Velihanlı, "VII-X Asırlarda Azerbaycan'da sosyal-iktisadi meseleler", (Ed. Naile Velihanlı), Azerbaycan Tarihi, Cilt: II, s.182-183.

Halife Ömer zamanında, Azerbaycan ahalisinden alınan toprak vergisinin haracı Sasaniler tarafından alınan vergi kadar yüksek değildi. Arap tarihçi Taberî'nin aktardığına göre "Onlardan Hüsrev haracı alınır". Araplar cizye vergisini ilk olarak Utbe b. Farkad'ın Azerbaycan ahalisiyle anlaştığı birinci ahitnamede almıştı. Bu ahitnameye göre; "Onlar cizyeyi kendi imkânları dâhilinde ödeyeceklerdi. Kadınlar ve çocuklar, kronik hastalar, çok fakir insanlar cizyeden muaftılar."⁴⁰

Araplar, Muğan'ı istila edildiği vakit, ergenliğe ulaşmış olan her bireyden kafa vergisi alınmaya başlandı. Bu vergi ya bir dinar ya da onun değerinde olacak başka bir şey alınır. Arapların Kafkasya valisi Habib b. Mesleme, Tiflis sakinleriyle yaptığı anlaşmaya göre cizyenin miktarı " her bireyden bir dinar" olarak kabul edildi. Emeviler devrinde ise bu oran dört dirheme çıkmıştı.⁴¹

Emeviler döneminde, Araplar tarafından Transkafkasya'da şu vergiler alınır; "Her aileden bahçe başına dört dirhem, üç modi (her Modi- 3,264 kilogramdır.) elenmiş buğday, hayvan tüyünden bir ip ve bir eldiven istenmişti. Ayrıca keşişlerden ve atlılardan bir şey alınmamaya karar verilmişti."⁴²

Araplar, Rahiplerden her hangi bir vergi almazlar; çünkü kendilerini Hıristiyanların siyasi temsilcisi olarak görüyorlardı. Ayrıca onlar Ermenistan, Karabağ, Gürcistan ve diğer yerlerde kiliseyi kendi himayeleri altına alarak, din adamlarına başka ayrıcalıklar da tanıdılar.

Emeviler devrinde zaman zaman vergilerin miktarını merkezdeki yönetim belirlemiyordu. Tam aksine bu görev eyalette görev yapan valinin inisiyatifine bırakılmıştı. Bu nedenle bölgelerde görev yapan Arap valiler hem aldıkları fazla vergilerle hem de devlet hazinesinden aldıkları maaşlarla çok zengin oluyorlardı. Bu yüzden halife I. Muaviye (40–60/661–680) onları denetlemek için Bab el-İstihraç olarak adlandırılan bir bakanlık kurmuştu. O, ayrıca yerli olan valileri yerli olanlarla değiştirdi. Nedeni şu ki, eğer yerli valileri yerinde bırakmış olsaydı, bu valiler halkından fazla vergi talep etmeyecek, olsa bile bunun büyük bir kısmını kendilerine ayıracaklardı.⁴³

Halife Hişam zamanında (105–125/724–743) 107/725–26 senesinde Karabağ ve Güney Azerbaycan'da bulunan tüm hayvan ve arazilerin kaydı alındı ve vergilerin miktarı da eskiye göre atırdı. Bu durum halkı ekonomik anlamda oldukça zor bir duruma soktu. Keza bu sistemin getirilmesinden bir yıl sonra halk daha felaket bir durumla karşı karşıya kaldı. İklim artlarının çok çetin olması, mahsulün olmaması ve hayvanların telef olması sonucu halk borçlu ve kötü bir duruma düştü. Hatta daha önce rahiplerden vergi alınmamasına rağmen artık onlardan da vergi alınmaya başlanmıştır. Dolayısıyla Hıristiyan din adamları ilk defa cizye vergisi vermiş oldu.⁴⁴

Emevilerin son zamanlarında Güney Kafkasya'da feodaliz başını almış gidiyordu. Feodal beyler o kadar çok güçlenmişlerdi ki, artık Emevi halifeleri onlardan hesap soramaz hale gelmişti. Kendi başlarına buyruk bir şekilde hareket eden bu feodal beyler, kendi bölgelerinde istediği şekilde halkı sömürüp vergi alıyorlardı. Bu durum Abbasilerin hilafeti devralmasına dek sürecekti.⁴⁵

Abbasilerin idari sistemi ve mahiyeti itibariyle Emevilerin devrinde olduğu gibi kalmıştı. Öyle ki; vergilerin toplanması, ordunun idari sistemi ve divan kayıtları tıpkı Emevilerde olduğu gibi devam etti.⁴⁶ Ancak feodal yapıların gücü zayıflatılarak bölgede istikrarın sağlanmasına özen gösterilmiştir. Arapların, Kafkasya halkından aldığı vergi miktarı Abbâsî hâlifesi el-Mansur'un devrinde (754–775) hayli bir artmıştı. Toprakların ekilip ekilmediğine bakılmaksızın herkesten vergi talep edildi. Hatta halk elindeki at, katır, göz kamaştırıcı elbiseler, kızıl (altın) ve gümüş eşyalarını Arap yöneticilere vergi olarak vermek zorunda kaldılar. Bu dönemde halkın ödediği verginin adı "Misaha" olarak adlandırıldı.⁴⁷ Ermeni kaynaklar verginin çok ağır olduğuna dikkat çekmek için "Abbasilerin ölü vatandaşlardan dahi vergi aldığını" belirtmişlerdir.⁴⁸

Halife el-Mehdî (158–168/775–85) zamanında halkın omuzlarındaki vergi yükü az da olsa hafifletildi. Peşin olarak parayla vergisini ödemek zorunda kalan halka kolaylık sağlamak için bu vergi türü mahsule dönüştürüldü. Ancak onun getirdiği bir başka uygulamada ise halk çok zor bir duruma düştü çünkü halife el-

⁴⁰Naiih Velihanlı, "Arapların Azerbaycan'a Yürüyüşleri", Azerbaycan Tarihi, Cilt: II, ELM Yayınları, Bakü 2007, s. 134.

⁴¹ Naile Velihanlı, "VII-X Asırlarda Azerbaycan'da sosyal-iktisadi meseleler", (Ed. Naile Velihanlı), Azerbaycan Tarihi, Cilt: II, s.183.

⁴² Ziya Bünyadov, Azerbaycan VII-IX Asırlarda, s. 148.

⁴³ Abbas Gurbanov, Abbâsiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan, s. 90.

⁴⁴ Abbas Gurbanov, Abbâsiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan, s. 90.

⁴⁵ Ziya Bünyadov, Azerbaycan VII-IX Asırlarda, s. 155–156.

⁴⁶ Ziya Bünyadov, Azerbaycan VII-IX Asırlarda, s. 156.

⁴⁷ Naile Velihanlı, "VII-X Asırlarda Azerbaycan'da sosyal-iktisadi meseleler", (Ed. Naile Velihanlı), Azerbaycan Tarihi, Cilt: II, ELM Yayınları, Bakü 2007, s.186–187.

⁴⁸ René Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, s. 307; Ghewond, Ghewond's History, (Translated by. Robert Bedrosian) Long Branch, New Jersey 2006, Chapter 28.

Mehdî meyve ve zeytin ağaçlarına bir de üzüm bağlarına haraç vergisi koymuştu. Halkın bu ağır vergiler karşısında artık dayanma gücü kalmadığı için Abbâsî yönetimine karşı isyan etti. Birçok bölgeyi etkisi altına alan bu isyanlar, Halîfe Harun er-Reşid döneminde ancak bastırılabilirdi.⁴⁹

VIII. yüzyılın sonuna yakın bir dönemde Abbâsî ekonomisinin zayıflaması üzerine iltizam sistemi uygulanmaya başladı. Bu sisteme göre, devletin yüksek kademesinde görev yapan bir memur vilayetlerde ve nahiyelerde vergi toplardı. Halk bu sistemden hiç memnun kalmadı; çünkü vergi sistemi devlet eliyle bir nevi özelleştirilmişti. Bir kişinin insafına bırakılan bu yeni sistemde feodal beyler büyük bir güç kazanmasına yol açtı. Bilfarz, Halife el-Muktedir-Billâh'ın döneminde (909–932) onun veziri İbn el-Fırat, bütün Ermeniye'nin vergisini almak için 120 bin dinar karşılığında iltizam usulüyle Yusuf ibn Ebû-s Sac'a vermişti. Yapılan sözleşmeye göre Yusuf ibn Ebû-s Sac her yıl Abbâsî Devleti'ne 120 bin dinar vermek zorundaydı.⁵⁰

Devletin arsasını kiralayan iltizamcılar kanal, yol, köprü vb. gibi hizmetlerin bakımından ve toprağın boş kalmaması için ekilip-biçilmesinden sorumluydular. Ancak onlar sorumlularını yerine getirmek yerine halka zulm etmişler ve zorla herkesten çok yüksek miktarda vergi aldılar. Öyle ki, o devrin meşhur hukukçusu Ebu Yusuf, Halife Harun er-Reşid için özel olarak "Kitab el- Haraç" adında bir eser kaleme aldı. Yazar bu eserinde dönemin sosyo- ekonomik durumunu gözler önüne serer. Nitekim O, bu çalışmasında Abbâsî yönetimini sert bir dille eleştirerek vergi adaletsizliğine dikkat çeker.⁵¹

Güney Kafkasya'da toprak vergisi, haraç ve can vergisi cizye dışında birçok değişik vergi daha alıyordu. Örneğin, zekât⁵², oşür⁵³ ve humus vergisi bunlar arasında gösterilebilir. Abbâsî yönetiminin Güney Kafkasya'da iyice zayıflaması sonucu IX. ve X. yüzyılın sonlarına doğru vilayetlerin vergileri bölgede kurulan yeni devletlerin hükümdarları tarafından alındı.⁵⁴

Müslüman Araplar ele geçirdikleri arazilerde yaşayan halklara, Sasani ve Bizans'tan farklı olarak son derece saygılı ve özgürlükçü davranmışlardır. Elbette bazı valiler ve diğer devlet yöneticilerin yanlışları zaman zaman olmuştur; ancak genel itibarıyla İbrahim oğulları bölge halkı için son derece iyi davranmışlardır. Zira onların dini düşüncelerine, kültürlerine ve dillerine asla karışmadılar. Keza Araplar yüzlerce yıl bu toprakları yönetmelerine rağmen asla bölge halkını asimile etme girişiminde bulunmadılar; hatta buna tenezzül bile etmediler. Bunun en büyük kanıtı ise günümüzde bölgede, varlığını hala ilk günkü gibi koruyan Azeri, Gürcü ve Ermeni halklarıdır. Eğer ki Müslümanlar, onların dinlerini ve kültürlerini talan etmiş olsalardı, tarihlerini yok saysalardı ve dillerini yasaklamış olsalardı, günümüzde hâlen en kadim zamanda olduğu gibi benliklerini aynen koruyabilecekler miydi?

5. SONUÇ

Sonuç olarak denilebilir ki, Güney Kafkasya, Abbâsî Devleti'nin hâkimiyeti altındayken, burası doğrudan merkezden atanan valiler tarafından yönetildi. Ayrıca kadim zamandan beri bölgede tutunmaya çalışmış olan yerel feodal beyler, önceden olduğu gibi Abbasiler zamanında da vergi vermeyi kabul ederek, özerk bir statüde varlık göstermeye devam ettiler. Ancak ödedikleri vergiyi bazen çok ağır buldukları için Abbâsî yönetimine karşı Ermeniye, Gürcistan, Azerbaycan, Karabağ ve Derbend'de isyana kalkışmışlardır. Keza bu isyanlar sırasında Hazar Türkleri ve Bizans'tan da destek almayı ihmal etmediler. Neticede onlar bu isyanlar sırasında Abbasilerden her ne kadar toprak koparmışlarsa da, Araplar karşı taarruza geçerek bu toprakları tekrardan kendi arazilerine dâhil etmeyi başarmışlardı; ancak IX. yüzyılın ikinci yarısı ve X. yüzyılı başlarına doğru Abbâsî yönetiminin artık bu toprakları kontrol edemeyeceğini görüyoruz. Hatta IX. yüzyıl ve X. yüzyılda birçok emirlik Abbasilerle olan ilişkilerini keserek, bölgede bağımsızlığını ilan edeceklerdi. Zira Devletin, Babek isyanını uzun bir süre bastıramaması, savaşa harcanan masrafların oldukça maliyetli olması, merkezi idarenin sürekli istikrarsız bir süreç yaşaması gibi etmenler bu emirliklerin bağımsızlığını ilan etmesinde büyük bir rol oynamıştı.

⁴⁹ Ziya Bünyadov, Azerbaycan VII-IX Asırlarda, s. 158–159; Naile Velihanlı, "VII-X Asırlarda Azerbaycan'da sosyal-iktisadi meseleler", (Ed. Naile Velihanlı), Azerbaycan Tarihi, Cilt: II, s.187.

⁵⁰ Naile Velihanlı, "VII-X Asırlarda Azerbaycan'da sosyal-iktisadi meseleler", (Ed. Naile Velihanlı), Azerbaycan Tarihi, Cilt: II, s.187.

⁵¹ Ziya Bünyadov, Azerbaycan VII-IX Asırlarda, s. 160–161; Naile Velihanlı, "VII-X Asırlarda Azerbaycan'da sosyal-iktisadi meseleler", (Ed. Naile Velihanlı), Azerbaycan Tarihi, Cilt: II, s.187.

⁵² Mehmet Erkal, "Beytülmâl", TDVİA. Cilt 6, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 90–94.

⁵³ Mehmet Erkal, Öşür, TDVİA. Cilt 34, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 97–100.

⁵⁴ Naile Velihanlı, "VII-X Asırlarda Azerbaycan'da sosyal-iktisadi meseleler", (Ed. Naile Velihanlı), Azerbaycan Tarihi, Cilt: II, s.187–189.

KAYNAKÇA

BEDİRHAN, Yaşar, Selçuklular ve Kafkasya, Nobel Yayınevi, Ankara 2014.

BİLGE, M. Sadık, Osmanlı Devleti ve Kafkasya, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005.

BOZAN, Oktay, “Emeviler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri”, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt 16, sayı 1, 2014.

BÜNYADOV, Ziya, Azerbaycan VII-IX Asırlarda, Bakı 2007.

CİN, Halil, “Arazi”, TDVİA. Cilt 3, TDV Yayınları, İstanbul 1991.

DEMİRCİ, Mustafa, “İktâ”, TDVİA. Cilt 22, TDV. Yayınları, İstanbul 2000.

DEMİRCİ, Mustafa, İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.

EI-BELAZURİ, Ahmed b. Yahya el-Belâzürî, Fütûhu'l-Buldân, (çev. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

ERKAL, Mehmet, “Beytümâl”, TDVİA. Cilt 6, TDV Yayınları, İstanbul 1992.

ERKAL, Mehmet, Öşür, TDVİA. Cilt 34, TDV Yayınları, İstanbul 2007.

FAZİLİ, Abdulla, Atropatena MÖ. IV- M. VII Asır, (Edt. R. Kurbanov), ELM Yayınları, Bakü 1992.

GHEWOND, Ghewond's History, (Translated by. Robert Bedrosian) Long Branch, New Jersey 2006.

GROUSSET, René, Başlangıcından 1071 'e Ermenilerin Tarihi, (çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.

GURBANOV, Abbas Gurbanov, Abbasiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007.

GURBANOV, Abbas, “Abbasiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan”, İstem Dergisi, Yıl:6, Sayı:12, 2008, s.155–157.

HALDUN, İbn Haldun, Mukaddime, (Çev. Zakir Kadirî Ugan), Milli Eğitim Basım Evi, Cilt: I, İstanbul 1997.

HAVKAL, İbn Havkal, Kitâbü'l- Mesâlik Ve'l- Memâlik, (tah: F. Sezgin, Leiden, 1306-1889, Frankfurt 1992).

KALANKATUKLU, Moisey. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş, Alban salnaməsi, Tərcümə edən, müqəddimə, qeyd və şərhərin müəllifi: Z. M. Bünyadov; Redaktor: M. Ə. İsmayılov. Bakı : “Avrasiya press”, 2006.

KALLEK, Cengiz, “Haraç”, TDV İA, Cilt 16, TDV Yayınları, İstanbul 1997.

KASIMOVA, Sara, “III-VII. Asrın I. Yarısında Cenubi Azerbaycan'ın —Adurbadakan'ın Sosyal, iktisadi ve Siyasi Tarihi”, ”(Ed. Naile Velihanlı), Azerbaycan Tarihi, Cilt: II, ELM Yayınları, Bakü 2007.

KENANOĞLU, M. Macit, “Vergi”, TDV İA, Cilt 43, TDV Yayınları, Ankara 2013.

KÜRKÇÜOĞLU, Erol Kürkçüoğlu, “Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslâm Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Journal of Social Sciences Sayı/Number 50, Haziran/June 2013.

MEHMETOV, İsmail, Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul 1987.

MEMMEDOVA, Feride, Azerbaycanın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası, Azerbaycan Devlet. Neşriyyatı, Bakü 1993.

ÖZEY, Ramazan, Tabiatı, İnsanı ve İktisadı ile Türk Dünyası, Öz Eğitim Yayınları, İstanbul 1996.

ÖZMENLİ, Mehmet, “Ortaçağ'da Şüregel'in Tarihi Coğrafyası”, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 5, Sayı: 9, Haziran 2012, s. 159-173.

SEBEOS, Sebeos' History, (Translated from Armenian by Robert Bedrosian), Newyork 1985.

VELİHANLI, Naile, “Arapların Azerbaycan’a Yürüyüşleri”, Azerbaycan Tarihi, Cilt: II, ELM Yayınları, Bakü 2007.

VELİHANLI, Naile, “VII-X Asırlarda Azerbaycan’da sosyal-iktisadi meseleler”, (Ed. Naile Velihanlı), Azerbaycan Tarihi, Cilt: II, ELM Yayınları, Bakü 2007.

VELİHANLI, Naile, Arap Hilafeti ve Azerbaycan, Bakü 1993.